

ՀԵՆՐԻԿ ԲԱՆԶԻՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ՁԵՌՍԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

10-րդ դարի նշանավոր պատմագիր Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (Պատմաբան) «Հայոց պատմութիւն»-ը հալ իրականության մէջ ամենից շատ սիրված ու օգտագործված գրքերից է եղել: Հայրենասիրական ջերմ շնչով գրված և պատմական հավաստի վկայություններով, հերոսական դրվագներով ու գեղարվեստական գունեղ նկարագրություններով հարուստ այդ ստեղծագործությունը Խորենացու, Եղիշեի և մեր մյուս խոշոր պատմիչների երկերի նման հետագա սերունդների համար եղել է ոգևորության աղբյուր, ձեռք բերել հայոց պատմության դասագրքի ա ժեք: Այս իսկ պատճառով այն բազմիցս արտագրվել է ու տարածվել ժողովրդի մէջ: Սակայն, անընդհատ ընդօրինակվելով ու օգտագործվելով, այդ Պատմությունը, բնականաբար, պահպանվել է ոչ հնագույն օրինակներով: Եթե Դրասխանակերտցու հետո հանդես եկած մի շարք պատմիչների (Ստեփանոս Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերտցի, Սամուել Անեցի, Վարդան Արևելցի և այլք) երկերը հասել են 12—14-րդ դարերի ընդօրինակություններով, ապա նրա Պատմության հնագույն օրինակները միայն 17-րդ դարի վերջերից են: Մինչդեռ այս ևույն մատենագրին վերագրվող մեկ այլ աշխատություն՝ «Ծար հայրապետացն հայոց», պահպանվել է 13-րդ դարի գրչության (Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 579):

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմութեան» մեզ հայտնի ամենահին ձեռագիր օրինակը գտնվում է Երուսաղեմի Ա. Հակոբյանց վանքի № 375 ժողովածուում, որ ընդօրինակված է Վարդան Հունակյանի կողմից, 1685 թվականին՝ պատ-

միչի մահվանից ավելի քան յոթ ու կես հարյուրամյակ հետո¹: Երուսաղեմյան օրինակից չորս տարի հետո է գաղափարված (1689) Մաշտոցյան Մատենադարանի № 1896 ձեռագիր ժողովածուն, որտեղ ի թիվս այլ նյութերի կա նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմությունը (գրիչ՝ Հակոբ Երեց, տեղ՝ Բաղեշ, Ամրդոլու վանք): Ի դեպ այս օրինակի տարրնթերցվածնէ, կարելի է գտնել Մատենադարանի «Հայոց պատմութեան» ավելի ուշ շրջանի ձեռագրերից մեկի (№ 1893) լուսանցքներում: Ընդհանրապես Մաշտոցյան Մատենադարանում պահպանվում է Դրասխանակերտցու Պատմության քսան գրչագիր օրինակ և մի հատված՝ արտագրված տպագրից: Այս քսան օրինակներից միայն մեկը, ինչպես նշեցինք, 17-րդ դարից է, երեք ձեռագիր 18-րդ դարից է, իսկ մնացած տասնվեցը 19-րդ դարում կատարված ընդօրինակություններ են: Հետաքրքիր է, որ այդ գրչագրերից երեքը գաղափարված են ևույն 1839 թվականի՝ նույն Թավրիզ քաղաքում:

Դրասխանակերտցու Պատմության մի շարք գրչագիր օրինակներ կան նաև Վիեննայում, Երուսաղեմում, Փարիզում և այլ քաղաքներում: Հիշարժան է, որ Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագրատանն է պատկանում Պատմության 17-րդ դարի մեկ այլ ձեռագիր (№ 618)՝ ընդօրինակված 1680 թվականից հետո²:

¹ Ն. Եսա. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, հտ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 300:

² Հ. Հ. Ոսկյան, Ցուցակ հայկերեն ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 88:

Ինչպես Մաշտոցյան Մատենադարանում, այնպես էլ բոլոր ձեռագրական հավաքածուներում, ըստ մեզ հայտնի ցուցակների, Դրասխանակերտցու Պատմության գրչագիր օրինակները հիմնականում 19-րդ դարից են։ Ընդ որում դրանց գրիչների կամ ստացողների զգալի մասը մանկավարժներ են։ Հարություն Դասատու, Ստեփանու Մանկավարժ և այլն)։ Սա հավաստում է, որ Դրասխանակերտցու երկը, հատկապես 19-րդ դարում, օգտագործվել է որպես հայ ժողովրդի պատմության ուսուցարան։ Այս մասին է խոսում նաև Մաշտոցյան Մատենադարանի № 4442 ձեռագիր ժողովածուն (1870—1891 թթ.), որտեղ «ի պետս պատմութեան հայոց» ընդօրինակված են մի շարք հատվածներ պատմական վավերագրերից, այդ թվում նաև՝ Դրասխանակերտցու Պատմության տպագիր օրինակից։

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմություն»-ը մինչև այժմ ունեցել է վեց հրատարակություն։ Ընդ որում, առաջին չորս հրատարակությունները ծամանակով նախորդում են բազմաթիվ գրչագրերի։ Պատմությունն առաջին անգամ հրատարակվել է 1841 թվականին Փարիզում, հայագետ Սեմ-Մարտենի ֆրանսերեն թարգմանությամբ. «Histoire d'Arménie par le patriarche Jean IV, traduite de l'arménien en français par H. J. Saint-Martin». Թարգմանությունը Սեմ-Մարտենը կատարել է, ավարտել էր արդեն 1812 թվականին, երբ նա նյութեր էր հավաքում իր նշանավոր «Mémoires historique et géographiques sur l'Arménie» երկհատոր աշխատության համար (1818 և 1819 թթ.)։ Թարգմանությունը կատարելիս նա օգտագործել է Փարիզի Արքայական գրադարանի (այժմ՝ Ազգային գրադարան) № 91 (այժմ № 212) ձեռագիրը³։ Վերջինս գաղափարված է 1736—1737 թվականներին՝ 1680 թվականի մի օրինակից։ Ինչպես երևում է թարգմանությունից, այդ ձեռագրում Դրասխանակերտցու Պատմությունը բաժանված է եղել 187 աճյերագիր մանր գլուխներից (բացառված չէ նաև, որ այդ բաժանումը թարգմանիչն է կատարել)։ Սեմ-Մարտենի թարգմանությունը լույս տեսավ նրա մահից հետո՝ ֆրանսիացի բանասեր Ֆելիքս Լաժարի խմբագրությամբ, առաջաբանով ու ծանոթագրություններով։

Փարիզյան հրատարակությունից հագիվ երկու տարի անց (1843 թ.) Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքը պատրիարք Զաքարիա արքեպիսկոպոսի ջանքերով լույս է ընծայում Դրասխանակերտցու Պատմությունը՝

մեկ ձեռագրի հիման վրա. «Պատմագրություն Յովհաննու կաթողիկոսի ամենայն հայոց»։ Ինչպես երևում է պատրիարքի հայոց, Ինչպես նախաբան-հայտարարությունից, փոքրիկ նախաբան-հայտարարության է պատմությունը «վաղընդիմոյ»՝ գոնե որոշ չափով բավարարելու համար «հայադասան արդի ուսումնականաց» մեծ պահանջարկը։ Զաքարիա պատրիարքը հույս է հայտնում, որ հետագայում՝ այլևի «քարեպատեն» պայմաններում ինքը կամ մեկ այլ ուսումնասեր առավել լուրջ, գիտական սկզբունքով վերստին կհրատարակի Հովհաննես կաթողիկոսի պատմագրությունը։

«Հայոց պատմություն»-ը երրորդ անգամ լույս է տեսնում 1853 թվականին Մոսկվայում՝ Սկրտիչ Էմիլի աշխատությամբ. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմություն հայոց»։ Այս հրատարակությանը Մ. Էմիլը կցել է մի նախերգանք, որտեղ քննադատել է Դրասխանակերտցու և նրա Պատմության գրության ծամանակի մասին եղած թյուր կարծիքները։ Ինչպես իմանում ենք նախերգանքից, Էմիլը Դրասխանակերտցու Պատմությունը հրատարակել է Մեծ Մսերյանցի շնորհած օրինակի հիման վրա, որն այժմ գտնվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում (ձեռ. № 6537, ծամանակ՝ 1811 թ., գրիչ՝ Իսահակ Աբեղա)։ Ձեռագրի վերջում գետնդրված է Մ. Էմիլին հասցեագրած Մ. Մսերյանցի նամակը, որը մեջ է բերված նախերգանքում։ Մ. Մսերյանցը, ինչպես գրում է իր նամակում, այդ ձեռագիրը նախօրոք բաղդատել է Պատմության երկու այլ ձեռագրերի հետ, որոնցից մեկը ինքն էր գաղափարել 1824 թվականին, իսկ մյուսը ստացել էր Հովհ. եպ. Ծախիսյանցից։ Ընդ որում վերջինիս օրինակը տառերկու այլ գրչագրերի համեմատությամբ սրբագրված է եղել։ Ահա, Իսահակ Աբեղայի ձեռագիրը մանրազնին բաղդատելով այդ երկու գրչագրերի հետ, Մ. Մսերյանցը, իր իսկ վկայությամբ, շտկել է նրա ուղղագրական սխալները, գրչական վրիպակները, պարզել աղավաղումները, լրացրել թերի հատվածները, կրճատել հավելումները և «զգլխատրագոյնն» ի տարբեր ընթերցումածոց կամ լերկբայելեաց ընտրանք ի ներքոյ դրոշմեալ» (էջ ԺԴ)։ Այսպիսի խնամքով մշակված ձեռագիր է ունեցել իր տրամադրության տակ Մ. Էմիլը Դրասխանակերտցու երկը հրատարակելիս։ Բնագրի վերջում նա կցել է նաև 1843 թվականի Երուսաղեմի հրատարակության տարրերցվածները։

1867 թվականին Դրասխանակերտցու Պատմությունը վերստին հրատարակվում է Երուսաղեմում՝ Եսայի պատրիարքի հրամանով. «Պատմություն Յովհաննու կաթողի-

³ Fr. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la bibliothèque nationale, Paris, 1908, p. 116.

կոսի»: Երուսաղեմյան առաջին հրատարակությունից անհամեմատ բարձր մակարդակով է կատարված այս երկրորդ տպագրությունը: Նրա նախաբան-ազդից իմանում ենք, որ Պատմությունը հրատարակության է պատրաստվել վեց գրչագիր օրինակների համեմատությամբ: Դրանցից երկուսը ունեցել են միևնույն, իսկ չորսը՝ տարբեր նախագաղափար օրինակներ: Ընդ որում երկու օրինակ ունեցել է գլուխների բաժանում (տարբեր քանակով), և դրանցից մեկը, որ բաղկացած է եղել 67 գլխից, ունեցել է գլուխների վերնագրեր, որոնք և օգտագործվել են հրատարակիչների կողմից: Ի դեպ, Ն. եպ. Պողարյանի ձեռագրացուցակի օգնությամբ մեզ հաջողվեց որոշել այդ ձեռագիրը: Դա Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքի № 1868 գրչագիրն է՝ ընդօրինակված 1846 թվականին, գրիչ Հովհաննես վարդապետի կողմից: Հետաքրքիր է նշել, որ այս ձեռագրում 1867 թվականի դեկտեմբերին Մ. Վ. Նազարյանը, որն անշուշտ Պատմության հրատարակիչներից է եղել, թողել է մի ծանուցում, որտեղ կարդում ենք. «Ի 1867 թուին նորոգ տպեալ Յովհաննես կաթողիկոսն, որ բաղդատեցաւ ընդ հինգ (վրիպակ է, պետք է լինի վեց — Հ. Բ.) ձեռագիր օրինակն, յորոց մինն է այս մատենն, է ընտիր գաղաքար նախնեաց. զայս առ ի ծանօթութիւն ապագայ եղբարց գրեցի՝ զի մի՛ աշխատ լիցին ընդ սմա ևս բաղդատել, եթէ դեպ լիցի ի նորոյ տպագրել»⁴: Ահա, այսպիսի թեև ոչ հնագույն, բայց ընտիր օրինակների համեմատությամբ հրատարակված է մի արժեքավոր բնագիր, որի տողատակին արտացոլվել է օգտագործված ձեռագրերի հիմնական պատկերը: Հատկանշական է, որ այս հրատարակության համար չի օգտագործվել այն ձեռագիրը, որ հիմք է դարձել 1843 թվականի հրատարակության համար: Այդ են ապացուցում երկու հրատարակություն-

ների բնագրային բազմաթիվ տարբերությունները:

Դրասխանակերտցու Պատմությունը լույս է տեսնում նաև 1912 թվականին Թիֆլիսում՝ Ղուկասյան մատենաշարով. «Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու պատմութիւն հայոց»: Այս տպագրությունը, սակայն, լինելով 1853 թվականի մոսկովյան հրատարակության արտատպությունը, գիտականորեն առանձին նորություն չէր բերում:

1965 թվականին նորից Թիֆլիսիում լույս է տեսնում Դրասխանակերտցու Պատմությունը հայերեն լեզվով և վրացերեն գուգահեռ թարգմանությամբ. «თავი ღრასხანაკერტის, სომხეთის ისტორია (786—925წწ.): Բնագիրը կազմել և թարգմանել է Է. Յագարեիշվիլին: Վերջինս, սակայն, ներկայացրել է ոչ թե ամբողջ Պատմությունը, այլ նրա այն մասը միայն, որտեղ պատմագրված են 786 թվականից հետո կատարված անցքերը: Մաշտոցյան Մատենադարանի չորս ձեռագրի (№№ 1892, 1896, 3537, 5692) և 1912 թվականի թիֆլիսյան հրատարակության համեմատությամբ է. Յագարեիշվիլին կազմել է մի բնական բնագիր, որից և կատարված է վրացերեն թարգմանությունը: Այստեղ ևս բնագիրը բաժանված է գլուխների, որոնց վերնագրերը դրված են Երուսաղեմի 1867 թվականի հրատարակության հետևությամբ: Վրացի բանասերը Պատմության բնագրին կցել է նաև մի ծավալուն ուսումնասիրություն, որտեղ քննել է Դրասխանակերտցու կենսագրությունը, գործունեությունը և ստեղծագործությունը, անդրադառնալով հատկապես Վրաստանի մասին նրա հաղորդած վկայություններին:

Ամփոփելով մեր խոսքը, ասենք, որ չնայած այսքան հրատարակություններին, մինչև այժմ հրապարակի վրա չկա պատմական ու գրական մեծ արժեք ներկայացնող այս ստեղծագործության համահավաք քննական բնագիրը՝ ուսումնասիրությամբ ու ծանոթագրություններով: Այդպիսի հրատարակությունը ոչ միայն ցանկալի, այլև անհրաժեշտ է:

⁴ Ն. եպ. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբյանց, հտ. 2, Երուսաղեմ, 1972, էջ 266:

